

НАЈСТАРИЈЕ БОЛНИЦЕ У БЕОГРАДУ

После петвековног робовања под туђинском влашћу и после пустошења у оба устанка, обновљена малена Србија у границама бившег београдског пашалука подизала се споро на културном пољу. У првим годинама томе је сметало још и неодређено правно стање између задобивене аутономне унутрашње српске управе и турске владе. Та сметња срећно је отклоњена султановим хатишерифом од 1830. године. У том важном документу, којим је први пут султанова влада свечано признала и потврдила права српског народа на његову унутрашњу самоуправу, стајала је још и ова одредба: „Срби имаће власт постављати у земљи својој печатње књига, болнице за своје болеснике и школе ради воспитанија деце своје“. Исте године и на основу одобрења датог у поменутом документу образована је у Крагујевцу и прва српска војна јединица, језгро будуће стајаће војске, у циљу одржавања „јавног безбједија и поредка“.

Стварањем првих јединица војске и њиховим поступним увећавањем дошла је у први ред потреба отварања војних болница, те су оне постале пре грађанских. Када је на основу првог земаљског устава, донетог 1835. године, било образовано 6 „попечитеља“ и међу њима и „попечитељ војени дјела“, томе највишем управном руководству било је стављено у дужност: „Старати се о средствима, којима би се здравље војника одржало, и о болницама и о другима за војску полезним заведенијама“. Пошто тај први устав није ступио на снагу због противљења Турске и Русије, образо-

вана је највиша војна управа под називом „Војено Полицајна Канцеларија“ на коју су прешли сви послови и дужности попечитеља војних дела. Следеће године, 1836, извршено је прво регрутовање за „регуларно воинство“, те је „стајаћа војска“ имала 1500—2000 војника. Од њих је образован један баталјон пешадије, једна батерија тобџија и један ескадрон коњице. Исте године гарнизон у Београду добио је и своју болницу која се у сачуваним документима не описује подробно него се помиње као „солдачки шпитаљ у Савамали“.¹

Средином 1838. године, Турска и Русија прописали су Србији устав који је одмах ступио на снагу. По том уставу, војска је потпала под управу „попечитељства внутрени дјела“ и у њему је образовано „Одјеленије карантинско са санитетом“,² коме је постављен на чело примљен у нашу службу Словак, др Карло Пацек, као шеф војног и грађанског санитета. По истом уставу донет је и закон о војсци под називом „Устројеније гарнизоне војске.“ Војска је имала „18 рота пјехоте, 4 баталиона, једну полубатерију од 6 топова“. На челу војске је главни штаб коме је за послове војног санитета додељен примљени странац у нашу службу лекар родом из Баната, др Емерих Линденмајер.

Први шеф војног санитета брзо је увидео потребу уређене и снабдевене војне болнице у Београду, па је израдио „Пројект устројенија шпитаљског“ и поднео га главном штабу да би га попечитељство одобрило. Главни штаб усвојио је предлог, па га је спровео на одобрење попечитељству с образложењем

које карактерише ондашње прилике и људе. Оно гласи:

„Будући је неопходно нужно да се устројеније шпитаља на правилима здравога разума и свеопштег искуства постанови и утврди, да би тим лакше благодјетелно намјереније опште полезног заведенија постићи се могло, цјељи дакле тој сходно, израдио је главни војени штаб у споразумјенију господина штаб-доктора Линденмајера пројект устројенија шпитаљског. Пројект овај у целом свом пространству разгранат је, и неће тако велике трошкове правитељству проузроковати, као што се бити представља, будући да су све ове потребе од мале цјене, а особито ствари веће цјене од пре се већ још у преправности по већој части набављене налазе, тако да ће малог пожртвованија требати да се ово благодјетелно устројеније у дејство привреде. Овим начином устројен шпитаљ податће болному слатку надежду, која ће га животворити и к оздравленију подпомагати му, јербо како он види да га благодјетелна рука човеческа подпомаже и да му средства к оздравленију неоскудјевају, он ће пре оздравити и жив остати, лишавал' се он ови, губи надежду к оздравленију и пре времена у гроб слази, као што су многи нашег отечества синови, лишени довољни средстава и шчедре благодјетелне рукопомоћни човеческе, безнадежно у цвјету младости своје жртва смрти постали, почему се види да је између остали потреба најнужније да се шпитаљ војени у добар поредак доведе. Из призненија тога по званичној дужности својој, подноси главни војени штаб горепоменути пројект устројенија шпитаљског овде приложен високому попечитељству внутрени дјела и на Благоразмотреније с најучтививијом молбом да би оно надлежним путем издејствовати благовољело да ово благодјетелно устројеније час пре у дјествије приведе се“.³

Изложени предлог не само што није прихваћен и остварен него су и касније слични покушаји доживели исту судбину. Др Линденмајер у својој издатој мемоарској књизи пише о томе ово: „Попечитељство је предложило 1844. године да се један део коњичке касарне у Ћуприји преправи за болницу у коју би се примали на лечење болесници који болују од мало познате болести френте. Ово утолико пре што је та болест у Ћуприском и околним окрузима јако распрострањена. Вођење ове болнице тре-

бало је поверити неком народном, за ову област искусном видару, а под надзором окружног лекара. Овај пројект Санитетске управе није остварен, јер је сличан случај учињен пре неколико година и у Пожаревцу, где се успех није показао, а материјални издаци били су велики“.⁴

Изложени примери показују да је подизање болница наилазило на велике тешкоће упркос одобрењу датом у султановом хатишерифу, и упркос створеном управном средишту, „Отделенију карантинском са санитетом“, чији је задатак у закону био обележен овако: „Овамо спада поглавито и нарочито: а) заведеније, устројеније и добро надзираније Карантина Земаљски противу кужне заразе, да се не би у Земљу међу Народ унела, и ако би се унела, сходним начином и наредбама угушила и искоренила; б) такођер старати се у споразуменију с Попечитељем Просвештенија, у колико би то с надзиранијем над болницама, које овоме принадлеже, у сојузу стајало. По томе ће њему принадлежати бринути се, да се подигну нуждне апотеке, поставе изучени лекари, бабице, и да се предупреди свака превара и злоупотребљеније са лековима и лечењем од невештака“. Исто одељење ускоро по свом установљењу донело је и закон о установљавању 17 окружних физикуса који положаји нису могли бити попуњени одмах због недостатка лекара, као што није могло бити остварено у потпуности ни заведено обавезно калемљење противу великих богиња.

Осуђена на успорено подизање болница и других здравствених установа због оскудних материјалних средстава и немања стручног страног особља, које је слабо придолазило у нашу службу, здравствена служба била је принуђена да се дуже времена служи импровизованим болницама у приватним неправљеним кућама с оскудним болничким намештајем као и затеченим бакалницама (уместо апотека) које су уједно продавале и извесне лекове. Прву такву болницу⁵ отворио је у Шапцу просвешћени војвода Јеврем Обреновић. Та болница имала је свега једну повећу собу у којој „обдржавају се болестници“ и

једну мању у којој је становао „доктор хошпитатељски“. Године 1832. отворене су такве болнице у Великом Градишту и Свилајинцу а 1836. поред отворене војне болнице у Београду у Савамали отворене су и болнице у Крагујевцу и Пожаревцу. Прва импровизирана аптека⁶ отворена је такође у Шапцу 1826. године, такође заслугом Јеврема Обреновића, и била је снабдевена „нуждним и потребним лекарије вешчми, које на 5000 гроша износе“. Сличну апотеку у истој вароши отворио је 1827. неки ћир Ђорђе, о којој је забележено да је „мала с најнуждним средствима снабдевена“. Године 1830. у Београду је отворио апотеку прекопута данашње Саборне цркве први дипломирани апотекар Земунац Матеја Ивановић,⁷ а 1835. у Крагујевцу је отворио „правитељствену апотеку Павел Илић дипломирани апотекар родом из Великог Бечкерек“. Исти апотекар ускоро по отварању своје апотеке жали се органима власти на то да „у Крагујевцу има готово формалне апотеке у којима се с таквом непажњом сичан продаје да се на истим теразијама мери на којима се мери и кафа и шећер“. Када се појавила куга или колера у Турској, 1836. подигнути су и први гранични карантини. Од њих је најглавнији био у Алексинцу. А због јако раширеног ендемијског сифилиса у области Тимока, у Гургусовцу — Књажевцу сазидана је старањем окружног начелника Гаје Јеремића, окружног физикуса лекарског помоћника Шауенгела и о трошку сакупљених месних добровољних прилога и поклона мала болница за лечење сифилисних болесника. Зидане је започето 1847, завршено 1849. а болнички намештај је набављен тек 1851. године када је болница прорадила.

Успорено и отежано подизање болница није поштедело ни Београд. Првобитни, на брзу руку импровизовани „солдачки шпитаљ“ у Савамали није задовољавао потребе увећаног београдског гарнизона, те су болесници из њега пресељени у једно крило касарне у Палилули, прекопута и са источне стране данашње Ботаничке баште. Место за ту прву београдску касарну изабрао је сам кнез Милош у ванварошком насељу Па-

лилули „код велике чесме, и то, прво, због здраве воде које у изобиљу има, а, друго, због здравог ваздуха“, како се каже у једној белешци из тог времена. Касарну је сазидао 1837. године хаџи Никола Живковић, и у једном допису објављеном у „Србским новинама“ 6. XI 1856. каже се да „особито знамо да је то негда и касарна и негда и болница војена била“. Пошто је ускоро међу војницима у касарни избио тифус, болница је 1838. године пресељена у новосазидану зграду Варошког суда⁸ испод данашње пијаце Зеленог венца, с леве стране од улаза у Југ-Богданову улицу, која води ка Сави. Исте године, упркос томе што се у њу могло добро сместити 60 болесника, болница је поново враћена у палилулску касарну⁹ зауевши целу касарнску зграду пошто су војници били смештени у другој згради.

Намеравајући да отвори грађанску болницу и немајући за њу зграду, Попечитељство внутрени дјела затражило је од Главног штаба да војна болница испразни половину касарне и уступи је грађанској болници. Главни штаб се није с тиме сложио и одговорио је да је војној болници потребна цела зграда и да се стога „никоим начином не може уступити за општинске болестнике, ако се жели добар поредак имати“. У истом акту изнети су подаци о болничким просторијама. О њима се каже да су: »На горњем спрату 1 соба за офицере, 1 за шпитаљску послугу, 1 за шпитаљски „цајгхауз“, 2 за внутрење болестнике, 1 за реконвалесцентне, и 2 за шугаве; на доњем спрату: 1 соба за мртваце, 1 за купање, 1 за празне кревете и сламњаче и 6 соба је закључано“, „јер је у њима амуниција с арсеналом војничким“«.

Крајем исте године, ова прва београдска војна болница има не само засебна болничка одељења и довољне болничке просторије за 50 болесника већ добија и „два стална момка за послуживање болесника, две слушкиње за прање и за посао око мртваца“. Исте године добија и своју болничку апотеку.

Временом, осетиле су се незгоде касарнске зграде за болницу. Стога се 1846. године приступило зидану нове зграде по плану. Чим је било решено да

ЛЕГЕНДА:

a Проход + 3,96	g За болеснике . . . + 5,34	n За апотекара . . . + 3,85
b Соба за слугу . . . + 5,99	s + 5,34	o Предсобије
c Соба за болеснике + 5,50	t За слуге + 4,05	p Лабораторија . . .
d Соба за слугу . . . + 5,40	u Цицварница . . . + 4, 1	q Апотека
e Соба за болеснике + 5,40	v За прање + 4, 1	r Канцелар
g Цицварница + 3,90	a Проход + 4,07	s Конк
h Проход + 4,01	f Конк + 4,09	t Предсобије
k За слуге + 3,90	c Шпаиз	u Фуруна
l За болеснике . . . + 5,36	d Кујна	r За лекове
m + 5,30	e Соба лекарова . .	t За деж. лекара
n + 5,30	x	s Конк
o За слуге + 4,06	y	U Фуруна
X Капела + 3, 6	Конк + 3,88	P Зајхауз
X ₁	a Проход + 3, 8	o Предсобије
X ₂	b Соба куварице . . + 3,77	q За официре
X ₃ Конк	c Мутвак + 3,89	f Конк
X ₄ + 3,55	d За прање и	n За питомце
a Караула + 3,6	куварице + 3, 8	I Кујна
b Гл. депо санитет. + 3,2	e Ђилер	II За болеснике
c + 3,2	f Конк	басамаци
d + 3,2	g Подрум	Васамаци
e Приход (нема крова)	h Кујна	III Главни магац.
g Зид	k Шпајз испод	IV Ручни
f	басамака	V Доње купатило
p Конк + 4, 1	l Соба за лекара . + 3,74	VI Фуруна
q Капелица + 4,65	m Басамаци за г. бој	VII Перионица

се зида нова болница, Попечитељство внутрени дјела обратило се Управи вароши да „огласи и добошем и преко квартаљника свима мајсторима ових заната, који су потребни при грађењу такве зграде, да би се јавили на лицитацији“. У истом акту је стајало да се има подићи „недалеко пјешачке касарне у дужини од 30¹/₂ фати, од доброг материјала“ и да „предречено зданије за ово лето мора под кров доћи, а остали рад предузети ће се друге наступајуће године 1847“. У акту се додаје да „из призренија на штедњу касе правителствене, план болнице тако је сачињен, да садање потребе подмирују, и по томе: 1-во у овој болници за болестнике биће одређени 7 соба, по којима ће се наместити моћи 120 кревета за толико болестника; но у случају нужде могао би се на горњем боју и ходник употребити, јер ће он не само са свију страна затворен бити, но ће се и зими грејати моћи, те би се тако у овај ходник по нужди јошт 40 кревета без велике тегобе смје-

стити могло; 2—0—3-ће, оваково зданије, тек једва по најнуждним потребама са касателним одјеленијама снабдјевено, износи по предрачуну овде прикљученом на двадесет иљада талира. При чему још ни то у призреније није узето, да се од зданија шпитаља због прохода мора канал градити до канала оног, који је од пјешачке касарне до баре (поред Саве) вођен, и опет толика сума по предрачуну износи“. На крају акта стоји: „Но Попечитељство, намјеравајући ову грађевину по ниже сљедујућем начину подићи, нада се, да ће она знаменито јефтине изпасти: а) Што ће се она четири околна и главна зида овога зданија од мекога белог камена, испод луде куће и с ташмајдана вађена, зидати; б) Што ће се лицитација држати за мајсторске руке све понаособ, а нарочито зидарске руке на кубически ват, по чему ће и Цинцари лако морати лицитирати и ово зданије, под надзирањем архитекта правителственог подићи; в) Што ће у многим случајевима и осу-

ђеници, овде робију издржавајући, у помоћ моћи притећи. И овако к дјелу приступајући, с набљудавањем сваке могуће штедне, надати се да ће и ово зданије, добро саграђено, и јефтиније но што је у предрачуну означено, подигнуто бити“.

Зграда је била готова 1849, и у њу су одмах пресељени болесници из палилулске касарне. Управник болнице др Карло Белони у својим остављеним *Мемоарима* изнео је ове архитектонске и хигијенске недостатке те прве наше по плану сазидане војне болнице: „Спољашњој симетрији сви су санитарни прописи жртвовани, по намери управника тога предузећа архи-Славјанина, инжењера г. Неволе, који је нами праву невољу направио, јер је он, као што је казивао, хтео урнек славенске архитектуре лиферовати. Сљедства те изредне намере јесу: рђава вентилација, жалосни проходи, недостатак купатила, такви разположај отвора ваздушног грејања и собних врата, да ваздух једне собе са оним друге комуницира, и чрез то не могу се извесни болесници један од другог изолирати, смрдљиви тремови на горњем боју, који лети као резервоари чистог ваздуха при обнављању службе, дрвени басамаци, оцаи за чишћење неударни, и чрез то увек претећи са пожаром (из протокола за амбуланте 1849. и 1850. видети се може, како смо преко зиме са раствором стипсе у ладној води, једну греду, која је кроз оцак провучена, и отуда свагда вреда била, по упутству инжењера Јакше облагали). Кров слабог кроја, а по чему и оцаи исто такве комплекције, онај над официрском собом може се јаком руком заљуљати као мунаре на цамији јагодинској. Види се, да према плану г. Неволе, између крова и оцака закључен је сајуз, по којему они од толико година већ балансирају и једно друго одржавају, и прочих сто махна!“ — „Године 1863, хтео се тај сајуз прекинути, јер кров је био близу до тога, да се стропшта. За то подигао је Министар Монден на тавану 4 грдна дувара, као подупираче крова. Од тога су се знатне пукотине по многим дуваровима болнице напрасно

појавиле, и ми од страха 1864. побегосмо са болницом у палилулску касарну“.

Београдска војна болница, пресељена и овога пута у палилулску касарну, није се тамо коначно задржала. После темељне оправке и преправке, напуштена болничка зграда поново је прорадила јер су болесници враћени у ту зграду и тамо остали стално. Обновљена, болница је имала два образована и одвојена одељења, унутрашње и спољашње и располагала са укупно 150 постеља. Иако унеколико побољшана, болничка зграда и њен круг и даље су задржали првобитне недостатке, док је неке од њих и касније стекла. О главнијим недостацима у 1872. години, др Владан Ђорђевић¹⁰ је забележио ове податке, који су занимљиви и поучни не само за ондашње санитарске прилике већ и за ондашње културно стање нашег друштва, које се у својој обновљеној држави почело подизати мукотрпно из многовековног ропства. Исти писац и сведок догађаја пише:

„Управа санитарских послова одговорна је пре свега за избор места, на коме је данас војна болница. Првог услова за сваку, најмању болницу, воде, не беше ни лечка на томе, онда пустом месту. Шта то значи, видело се одма на концу прве године, кад се срачунало, да је те године потрошено 40.000 гроша на само довлачење воде у сакама. Када су се такве погрешке смеле правити, онда је појамно, за што је зграда, коју је по предрачуну, поднесеном државном совјету, ваљало начинити за 7.—12.000 дук. ц. стала 23.000 дук. ц. при свем том, што је онда било све много, много јефтиније него данас, и грађа, и радна снага, и све. Та основна погрешка, зидати болницу онде, где нема воде, коштала је народну кесу доцније још доста пара. Вода је тако неумитна потреба, да се на три места у авлији болничкој копао за скупе паре бунар-узалуд. На трећем месту, пошто се дошло до стене, разбијали су камен 12—3—0, опет узалуд. Ако ће, без воде се не може живети. Дај, буши артерски бунар на томе месту, где је разбијена стена; и бушише још 12—3—0 у дубину, свега 25хвати, и опет узалуд. Колико је цела та дубина коштала, не

знам, али само бушење артерског бунара прогутало је 27.000 гр. Ту су надлежне власти учиниле нову огромну погрешку, јер артерски се бунар нигде у свету не буши без отвореног безграничног кредита, јер се може десити с ограниченим кредитом да се дође до на 2—3 стопе изнад воде, па се стати. Или дакле није требало копати, или добити најпре од савета неограничени кредит, па тек онда загазити у вртење артерских бунара. Али тако је то. Ми смо у свима струкама, од почетка нашег засебног државног живота, имали колико толико контроле, и само у санитетским пословима могле су се овакве погрешке чинити. У томе мучењу и кубурењу с водом, у том немилостивом арчењу народних пара, без икаквог резултата, прође 15 година. Од општине су искали, да она уступи једну цев од својих акведукта, ал' она никако није тела да зна за то. Сигурно је помишљала: „Кад сте ви тако писмени, да саградите грдну болницу без воде, па је тек онда тражите, ја нисам луда, да вам дам моју воду, коју ја за крваво стечене варошке новце набављам за оне људе, што су тај трошак међу собом разрезали“. Општина је истина имала право, али требало је да се смиловала по државу, кад је видела да ће да јој пропадну 23.000 дук. ц. па да је дала мало воде. Она није хтела да зна за државну неприлику, те тако се покојни Књаз Милош ражљути па заповеди своје дворском лекару: „Чујеш, Белони, дед' ти напиши парче цедуље, па ће они морати дати воду“. И тако је Београд. војна болница морала силом да задобије од општине своју чесму“.

»Смраду у болничкој згради због рђаве вентилације доприносе и проходи (нужници) са своје стране, особито лети. Ко год од београђана зна, да су при зидању болнице копани канали, који би морали одвући целу нечист чак у „бару Венецију“ (т.ј. нашу београдску бару), тај ће се зачудити овој малој примедби. Јест, начињени су канали, али ако ће такви канали да раде, ваља им од почетка до краја дати извештај пад; а у нашем случају нису канали ни мало стрмо намештени, те тако се догодило да се администрација 15 год. мучила с тим

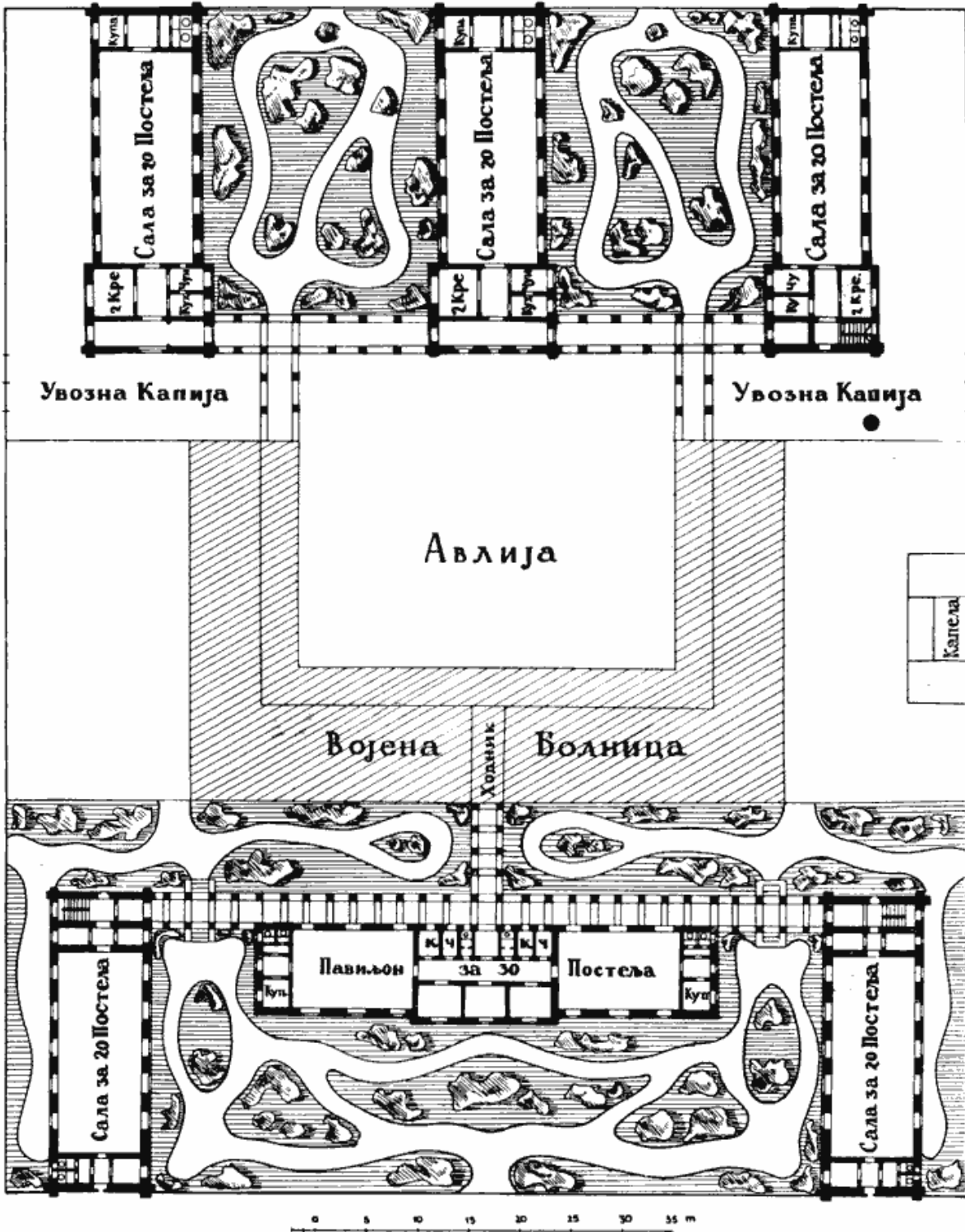

Сл. 2 — др Владан Ђорђевић, оснивач Српског лекарског друштва и Српског Црвеног крста.

проходима. Небројено чаброва сипано је у те проходе, не би ли само прорадили ти канали, све забадава. Зидови зграде око прохода остајаху скроз влажни од течних експеримената, и на припечи сунчаној растураху такав смрад по авлији, ходницима и болесничким собама, да се једва сносило. Најзад се досади та бука „надлежним“ властима, па отворише канале, да виде шта је. И гле чуда, што је год болница произвела људског ђубрета за 15 година, све то нађоше зајажено у „каналима“, од чеисти скамењено... Тако жестоко беху начињени ти канали. Сада се није имало куда, него поред ових „замјечатељних“ канала, који сигурно нису врло јефтино стали, морадоше начинити јаму „сенгрубе“.

»Што се зграде тиче, у њој је све жртвовано спољној симетрији. У тој ве-

ПРОЈЕКТ ЗА ПРЕУСТРОЈЕЊЕ И ДОГРАДУ САДАШЊЕ ВОЈЕНЕ БОЛНИЦЕ у Београду

личанственој, „словенски лепој згради“, нема више него 4 велике, 4 мање и 3 врло мале собе за болеснике. Цео доњи бој заузима администрација за се. У последње време морало се бар нешто од тих просторија узети за смештање болесника, те тако је сад на место пређашње стражаре собица за болесне официре, на место негдашњег „музеума“ једна собица за изоловање болесника. Тако се заједно са собом до комесарове канцеларије извојевао простор за смештај 14 болесничких постеља».

»На првом спрату имају 4 велике собе, свака 7—1—0 дугачка, 4—0—0 широка, 2—3—0 висока, то ће рећи, свака са 14.480 кубних стопа ваздушне садржине; али како у тим собама има по 17 постеља, то долази на сваку не више од 910 кубн. стопа ваздуха. Судаћи по ширини тих болесничких соба, а и по пракси у прво време употребљавања те зграде, рачунало се још и на један ред кревета по средини великих соба. То значи, да се неимар задовољавао и са 600 кубн. стопа ваздуха на сваки кревет. Само на тај начин могло се сместити 120 кревета у ту зграду, као што је погођено било. Што се тиче обнављања ваздуха у тим собама, ваља да само човек погледа како их већина нема засебне уласке, него се из једне болесничке собе иде у другу, па да се увери о потпуној немоћности вентилације. Јер баш и да се отворе врата и прозори, промаја која би настала, само би мешала искварен ваздух једне собе са испарењима у другој, а никада не би била у стању да цео ваздух обнови. Има у тој згради таквих буцака, „у којима се сигурно налази још ваздуха од 1848. године“, како у шали једном рече један виши војни лекар. Што је најнезгодније, кад год удари каква зараза или каква приљепчива болест у војску, врло је тешко сасвим изоловати закужене болеснике од осталих, јер што не састављају врата, сучељавајући се, то саставља велики затворени ходник, у

Сл. 3 — Пројекат за преуређење и доградњу најстарије војне болнице у Београду. Из књиге др Владана Ђорђевића, *Историја српског војног санитета*, 1879.

који се отварају прозори свију главних соба. А тих прозора има таман толико, колико и оних, који се отварају у башту, те тако, не само што пуштају индиректну светлост у собе, него отештавају и онако злеуду вентилацију. Обнављању ваздуха у болесничким собама могло је се од чести помоћи самим грејањем, јер их се већина греје „ваздушним ложењем“ (Luftheitzung), па су се цеви могле наместити тако, да врућ ваздух, који се пушта у собе, узбурка у њима све слојеве ваздушне, да изазове живу циркулацију ваздуха. Али то није учињено, и на тај начин задах је зими у собама такав, да би сигурно сваком бечлији била прва примедба: „Sehr schoen, aber es thut stinken“».

„Још једну занимљивост има зграда београдске војне болнице. 120 болесника нема купатила, него се за сваког мора довлачити када и вода на горњи спрат, па онда опет носити доле да се проспе. То не само да доприноси чистоти свију просторија, него кажу и да је врло здраво... Покушавало се, до душе, да се у собици до 8-ме собе, смести купатило, и шта више, купљен је и један шмрк за извлачење воде из перионице у купатило на I спрату, и то мора да је био врло добар шмрк, јер је за њ плаћено 60.000 гр., али судбина је хтела да тај шмрк није више радио од 5—6 дана после сваке оправке. Те здраво јефтине оправке предузимане су свако по године један пут; али најзад се и то човеку досади. Сад на ново чаброви раде. Срећа је, те нам је бог даровао толико болничара“.

Године 1855. предложио је Главни војени штаб да се при београдској војној болници начини једно парно купатило. Санитетско одјеленије спроводи тај предлог одјеленију грађевина: „Како из уваженија они узрока које главни штаб наводи, тако и из призренија на то што ће не само построеније онаквог цјељи одговарајућег парног купатила но и обдржавање таковог са много мање трошка скопчано бити него што би било купатило у кадама, при том и поглавито узевши у призреније користи, које парна купатила приносе влијанијем својим на укрепљење здравља и предох-

Сл. 4 — Санитетски пуковник др Димитрије Герасимовић.

раненије разних болести, дакле и на умањеније числа разбољевања војника, те по томе и на умањеније трошка на њихово лечење, — Отдјеленије санитета налази неопходимо потребним да се проблемно купатило построји“. Тај предлог није прихваћен. „При грађењу војне болнице нико ни у чему није питао за мишљење тадашњег штабсдоктора“, истиче др Владан Ђорђевић.

Исти писац износи и многе друге недостатке болнице и болничког круга. Осветљавање болнице задавало је сталне бриге управнику и тек 1860. др Мишковичев успева да замени до тадање смрдљиве лојане свеће петролеумским лампама. Следеће године, 1861, водила се дуга преписка око предлога др Крауза да се „дозволи даске уместо разбијених џамова направити“ и штабсдоктор Белони налази да

је тај предлог „умјесан“, али начелник отдјеленија мајор Миленковић наређује да се уместо џамова „не даске већ блех употреби“. Снабдевање ледом је отежано јер „леденица шпитаља тако је неправилно озидана, да се лед у истој по искуству прошли година од месеца априлија даље одржати не може,“ а „са набављењем леда у вароши показала се врло мала моћ, јер док смо 1—2 пута леда набављали, трећи пут је притјажатељ леда и за скупе новце изјавио, да више леда издати не може, и у слѣдству тога болестник је без помоћи остао“. Снабдевање пијавицама је такође отежано па се „појављују с астрономском тачношћу хрпе аката о пијавицама, о лицитацијама за набавку пијавица, и вечно је с њима кубура, лиферанти ишту много а лиферују рђаве и неупотребљиве пијавице, па мука жива“ те најзад главни војни лекар прописује „Качества добре и употребителне пијавице“. Приступ болници је такође задавао невоље, јер „војни лекари две године су молили и предлагали да се једноч начини калдрма од касарне до војне болнице, како болесници идући у њу, и реконвалесценти враћајући се из ње, не би морали по ружном времену и зими газити блато до колена, и тек 1859, пошто се штабсдоктор обратио молбом директно Књазу, он је наредио штабу да тај предлог проучи и нужно нареди“.

Међу недостацима све више је тешкоћа настајала због тескобе болничких просторија, која се осећала због повећања београдског гарнизона, као и због смештаја „хапсане за политичке преступнике почев од 1851“. Тескоба се нарочито осетила почев од 1861, када се „увидело да у згради војне болнице има врло мало простора за болеснике, јер цео доњи спрат заузима администрација, а на једном крилу и горњи спрат (стан лекарев), с тога изађе највише решење да се у авлији војене болнице начини једна зграда за администрацију, а главна зграда цела да остане за болеснике. Али како је према израђеном комисијском плану ваљало докупити нешто плацева од комшија, а ови стадоше ценити оно што не вреди, то се од грађења те зграде одустало“.

Да би се унеколико растеретиле болничке просторије подигнута је за реконвалесценте барака у болничком кругу: »Та барака, која је грађена 1873 г., испала је врло глупа шупа без довољне светлости, без вентилације, влажна и ситуирана тако, да цео покварен ваздух из болнице, кад се на њој отворе прозори из авлије, најпре удари у ту „бараку“ која, када је свршена, није имала ни прозорских ћерчива, већ само рупе за прозоре на једној уздужној страни. Тако начињена прва барака војне болнице, не само да се зими није могла употребити за смештање болесника, него је и лети махом употребљавана за простирање и сушење болничких рубина све до рата 1876. када су и с друге уздужне стране прорезани прозори, када су уметнуте фуруне, кад су начињени вентилатори, кад је у опште цела ствар изнова грађена да би се само у њу могли сместити болесници и рањеници«.

Крајем 1875. израђен је „пројект за доградњу овдашње војне болнице“, али је и он неостварен. Исти писац даје о томе ово објашњење: „Рат 1876. сигурно је узрок, те по овој ствари још није урађено ништа, осем павиљона књагиње Јулије Обреновић, који је за време тог рата подигнут у авлији београдске војне болнице“.

Београдска војна болница задржала је своје недостатке и после ратова 1876—78, иако је унеколико поправљено стање поменутом бараком и павиљоном у болничком кругу као и подигнутом другом бараком за смештај Дунавске болничарске чете. Др Роман Сондермајер, први наш војни хирург и на раду у тој болници, примљен у нашу службу 1889. године старањем ондашњег начелника војног санитета, пуковника др Михајла Мике Марковића, по препоруци чувеног професора хирургије у Кракову Микулића, забележио је у свом дневнику затечено стање у болници овим речима: „Болница и прилике какве сам затекао 1889. учиниле су на мене страшан утисак. Из једне нове модерно сазиране клинике (у Кракову) пао сам наједаред у стару запуштену бараку, где је поред 60 болесника, у једном углу иза шпанског зида стајао стари дрвени

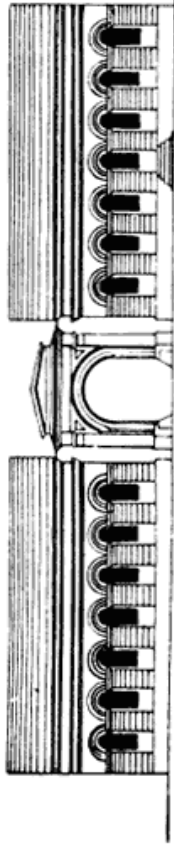
Сл. 5 — Пуковник др Светозар Арсенијевић

операциски сто, покривен ћебетом са траговима крви и гноја, богзна откада. На њему је лежао болесник којег је један старац, мој будући асистент, у прљавој блузи, са засуканим рукавима, оперисао од гнојавог бубона“.

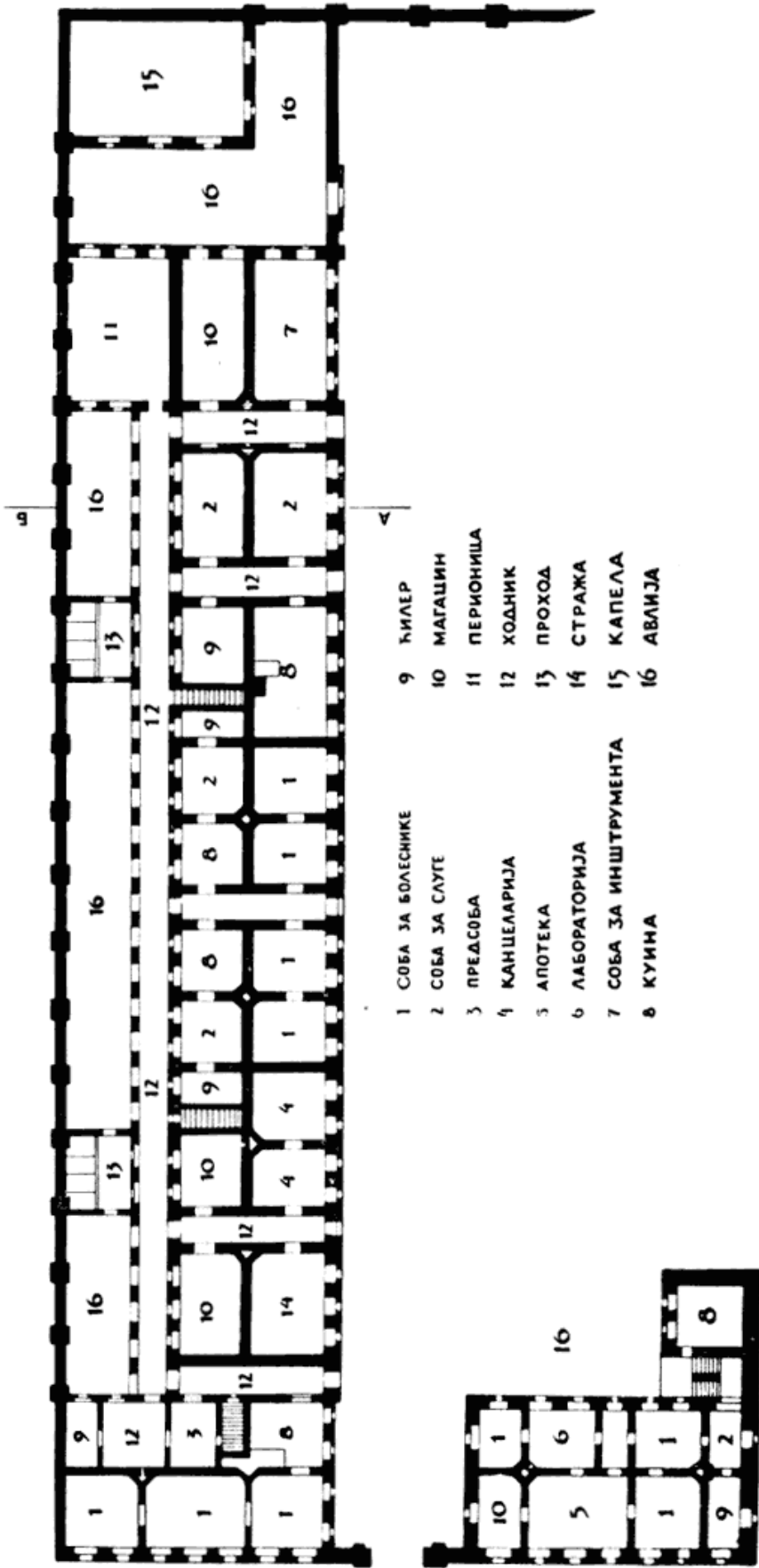
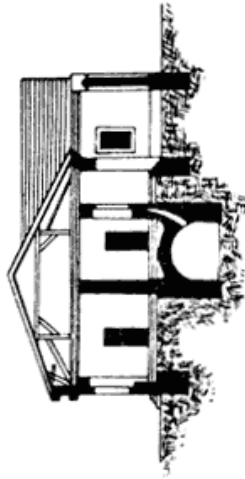
Та и таква болница послужила је још подужи низ година. Почев од свог постанка у „солдачком шпитаљу у Савамали“ па све до свог краја, она је мукотрпно испуњавала своју болничку дужност. Међу њеним управницима за све време њеног живота налазио се низ наших првих и заслужних војних лекара: пуковник др Карло Белони (1808—1878), др Мајнерт, др Краус, мајор др Јосиф Холец, пуковник др Димитрије Герасимовић (1855—1906), пуковник др Роман Сондермајер (1861—1923), пуковник др Светозар Арсенијевић (1854—1932), генерал др Сима Карановић (1866—1928). Та болница доживела је

ПРОЈЕКАТ ЗА УВЕЌАЊЕ БЕОГР. ВОЈНЕ БОЛНИЦЕ

ИЗГЛЕД

ПРЕСЕК АБ

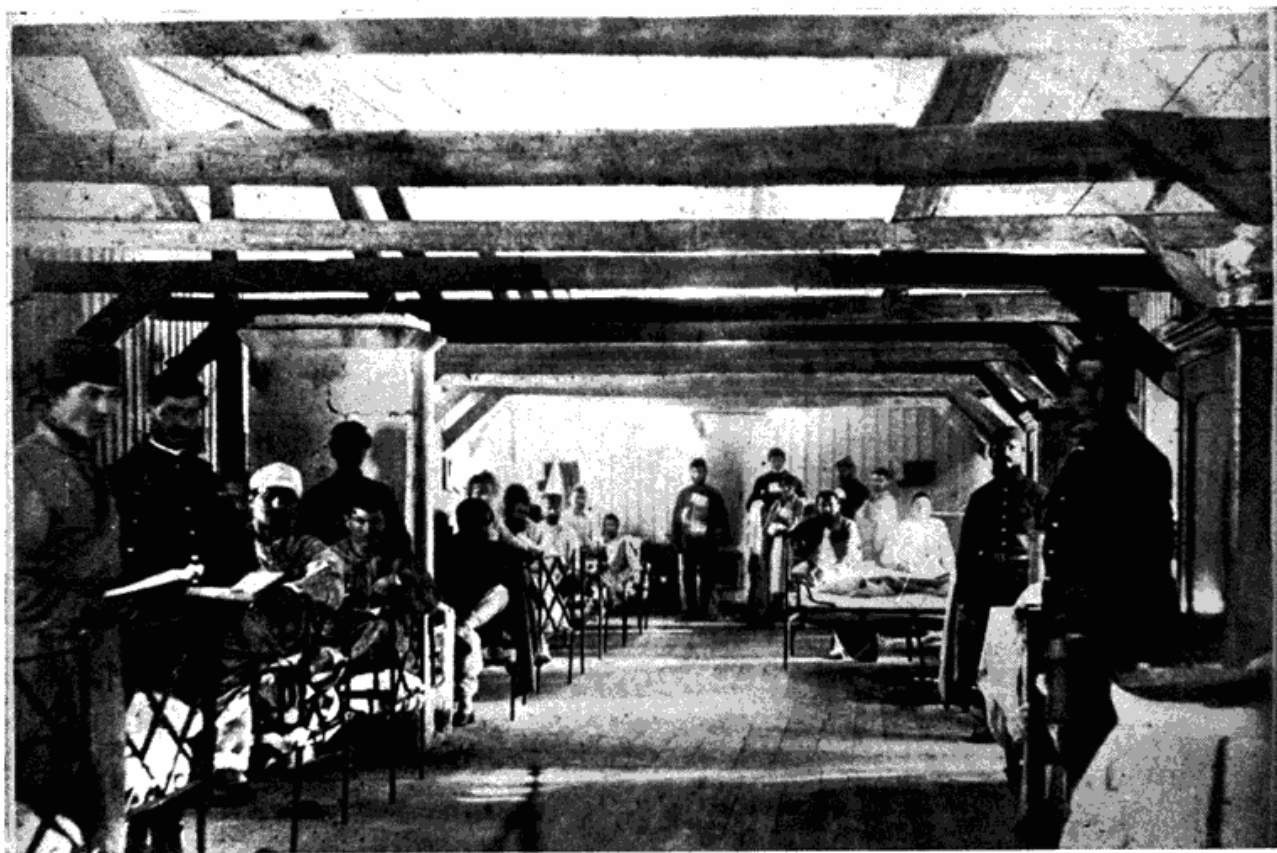

и запамтила и наше значајне историјске догађаје и њихове творце. Сазидана највећим делом добровољним приложима грађана, међу којима је био највећи приложник са 10.000 дуката вођ побуне против кнеза Милоша књићански војвода Тома Вучић-Перишић, та болничка зграда имала је и једно одељење за политичке затворенике. Међу њима је био и сам Тома Вучић-Перишић. Он је у истој згради дочекао своју смрт. Вођ мајског преврата 1903, капетан Драгутин Димитријевић Апис, такође је боравио у тој болничкој згради, лечен од задобивене ране.

Пошто се одужила својој намени, стара и застарела зграда Београдске војне болнице (поред које је просечена Његошева улица до Цветног трга) била је напуштена 1904. године и на њеном месту сазидана садашња гимназија, по

усељењу названа Трећа београдска гимназија. Године 1889, на предлог најпре шефа хируршког одељења, др Сондермајера, а касније и свију осталих управника, као и обезбеђењем кредита 1903. године уз старање заслужног начелника, пуковника др Мике Марковића, београдска војна болница добила је на Западном Врачару пространо земљиште и на њему низ плански и савремено зиданих болничких павиљона. Болница се уселила у те нове просторије 1. новембра 1909. године.

Београд је за време рата 1876. године видео и прве наше устројене резервне војне болнице. Једне су биле наше, друге стране, и то руске и једне и друге створене и издржаване о трошку добровољних прилога и поклона. Међу њима се на савском пристаништу виђао и шлеп на чијем крову је била

Сл. 7 — Унутрашњи изглед рањеничке собе у резервној војној болници, из рата 1876. Музеј српског лекарског друштва.

Сл. 8 — Санитетска кола српског типа из рата 1876. године. Музеј српског лекарског друштва.

саграђена дашчана барака са постељама и кухињом. Тај шлеп је служио за превоз наших рањеника и болесника од Смедерева до Београда. Ти рањеници и болесници превожени су са бојишта код Алексинца и Делиграда до Смедерева на првим нашим ратним санитарским колима са коњском запрегом.

Подизање грађанске болнице у Београду ишло је такође успорено и отежано као и подизање војне болнице. Сно је ишло штавише и теже, јер у прво време стварања обновљене Србије као и касније, кроз цео деветнаести век, па све до балканских ратова наша земља је живела стварно на предстражи и као војнички логор, те се морало дати првенство војсци и њеним потребама. Први корак у томе учињен је 1837. године, када је установљен такозвани „шпитаљски и школски фондус“¹¹ са

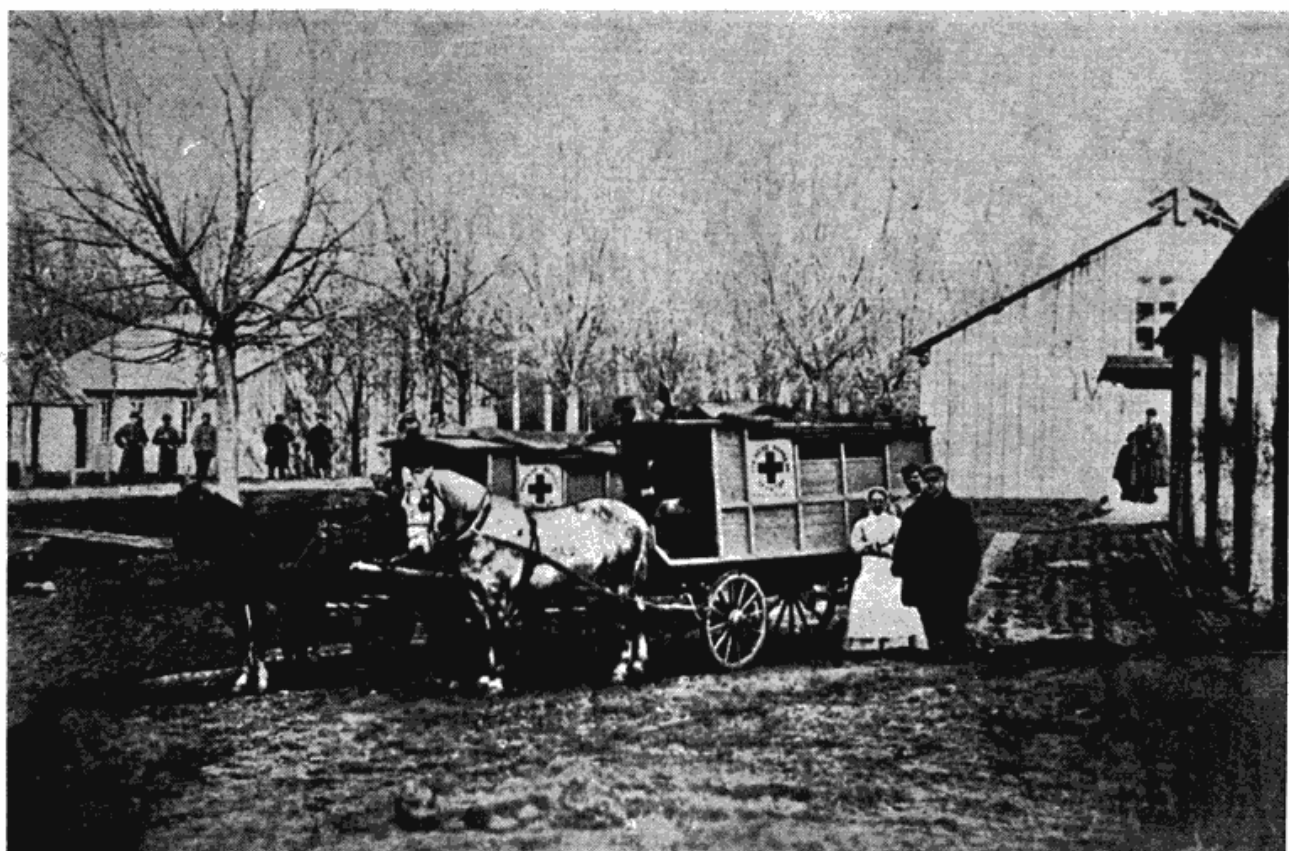
циљем да се створи извор државних средстава и приватних поклона из којег би се издржавале болнице и школе; тај фонд био је раздвојен 1841. на болнички и школски. Други и одсуднији корак учињен је 1865. Тада је донет закон о болницама и апотекама и покренуто питање о оснивању дома за социјално угрожене, за оболеле или изнемогле без средстава. У циљу остваривања болничког закона министар унутрашњих дела је предложио а министар финансија је наредио расписом да се „уз порез наплаћује с главе на главу по 1 динар и 60 пара болничког приреза“ и да сваки округ образује „окружни болнички фонд“ и прикупљани новац чува на приплод у каси Управе фондова па да се троши на издржавање болница. О дому за социјално угрожене, или о „сиротињском дому“, како се онда говорило, решено је да се не зида

засебна зграда него да се у ту сврху искористи део будуће београдске општинске болнице. На мисао о заједничком дому за болеснике и за социјално угрожене и незбринуте дошло се преко одржаване традиције свуда у западној Европи, а и код нас, јер су и наше средњовековне болнице биле уједно и азили.

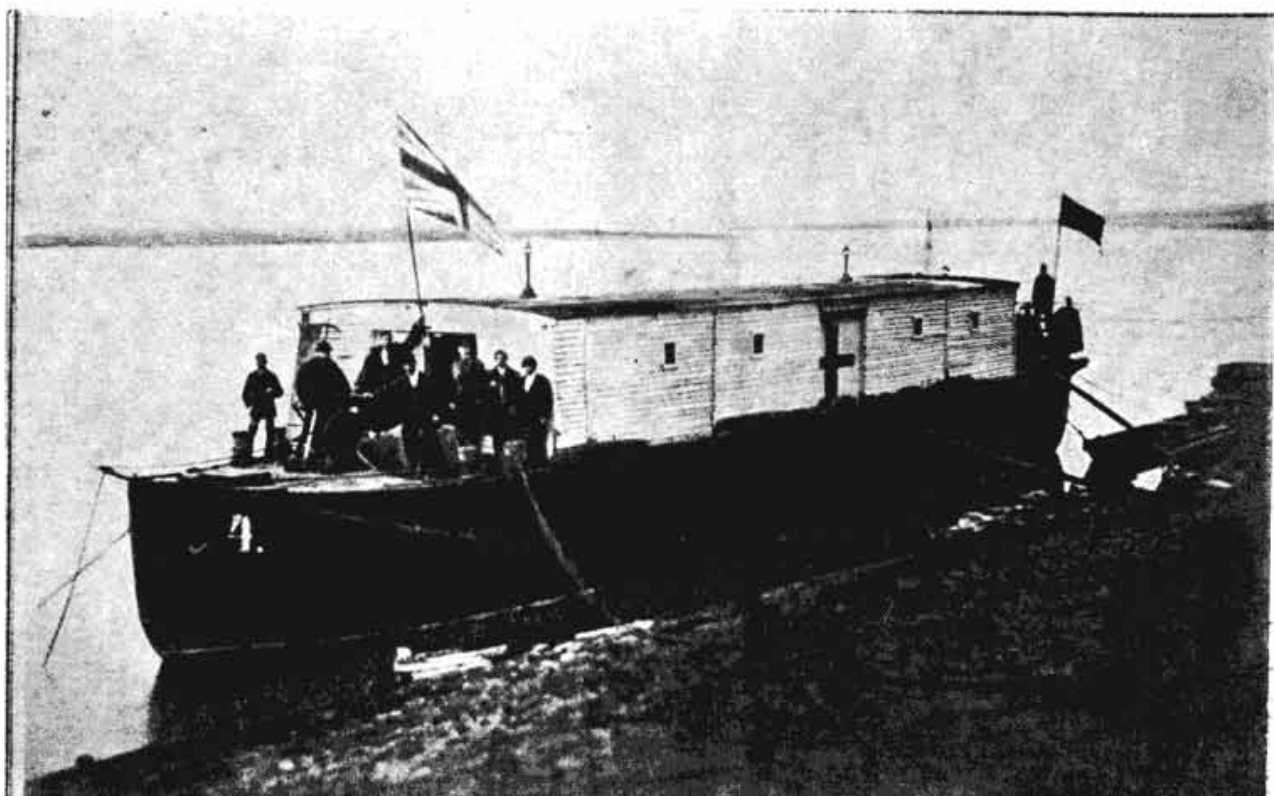
Тај закон о болницама, о болничком прирезу и болничким окружним фондовима био је срећно замишљен и донео је добре плодове. Наш први санитарски закон, донет иницијативом начелника санитета др Владана Ђорђевића 1881, заснивао се на те три претходне тековине, и његови потоњи успеси и плодови почивају на тим тековинама, на замисли и делу претходне генерације. Овде треба одмах додати да је поменути болнички закон, прирез и фонд, показао прве пло-

дове у најбогатијем и најнапреднијем окружном граду, у Шапцу, који је још одмах следеће године, 1866, први сазидао по плану своју окружну болницу.

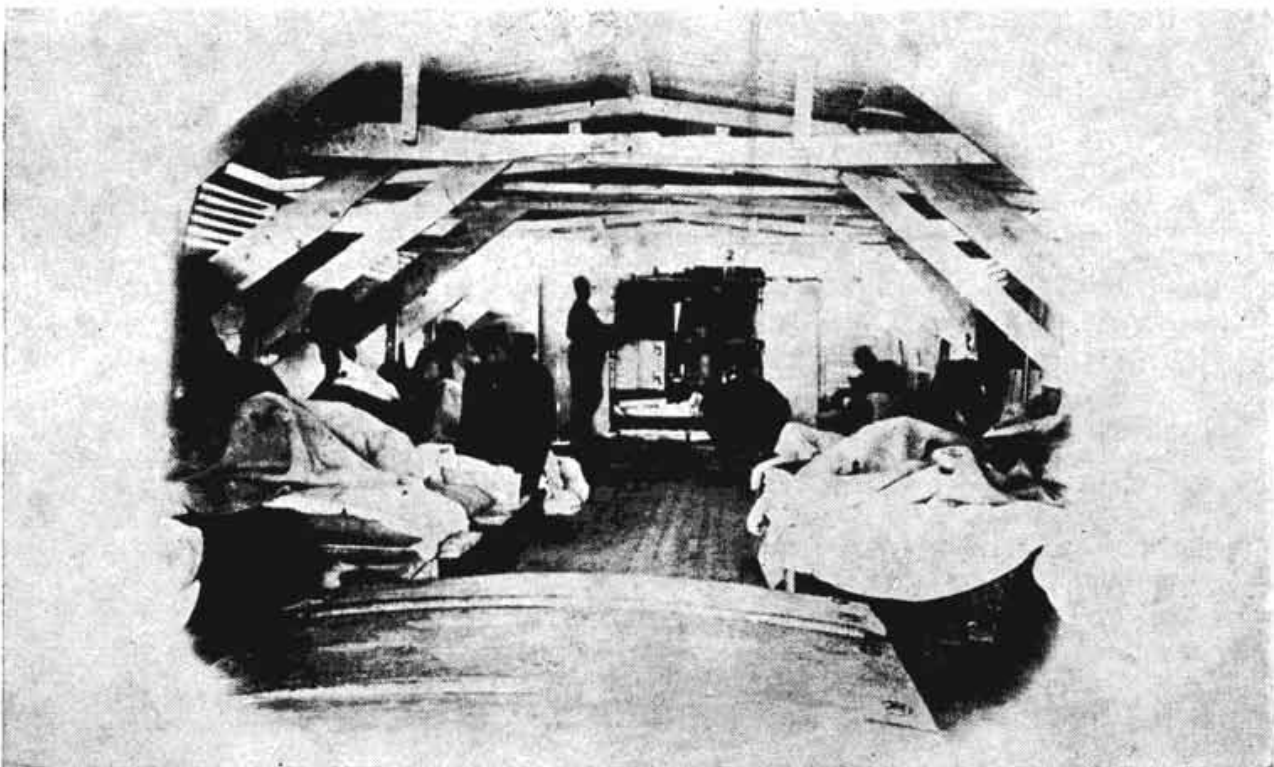
„Београдска општинска болница“, како је названа још у фази пројектовања, дуго је чекала на своје остварење. Питање зидања те болнице покренуто је још 1852. године у круговима просвећенијих одборника београдске општине али се ускоро застало на тој жељи. Оно је покренуто с мртве тачке и упућено у правцу остварења 1861. године када је кнез Михаило поклонио у ту сврху земљиште и неке старе зграде у Палилули, које је откупио од власника Ђорђа Ценића. То имање било је на месту где је касније и подигнута ова болница, у бившој Видинској улици (данас Џорџа Вашингтона) у којој је сада Очна клиника. У исту сврху ускоро је

Сл. 9 — Санитетска кола енглеског типа из рата 1876. године. Музеј српског лекарског друштва.

Сл. 10 — Барака на шлепу (санитетски брод) из рата 1876. године. Музеј српског лекарског друштва.

Сл. 11 — Унутрашњи изглед бараке на шлепу (санитетски брод) из рата 1876. године. Музеј српског лекарског друштва.

додао и свој поклон у земљишту велики просветни добротвор Илија Мило-сављевић Коларац.¹² Још више је уна-предии тај почетак и заинтересовао шири друштвени круг за зидање бол-нице образовани Одбор госпођа под председништвом кнегиње Јулије који је почео сакупљати добровољне прилоге и поклоне за зидање зграде. Београдско грађанство највише је заталасано и при-добиијено за давање прилога и поклоне када је тај одбор приредио 11. фебруара 1865. године у просторијама највеће и најотменије кафане „Српске круне“ велики бал с лутријом. Слика Урош Кнежевић својом поклоњеном сликом, иконом Светог Саве, учинио је том при-ликом највећу услугу одбору јер је та слика привлачила највећу пажњу. Још већа је услуга била учињена када је на лутрији ту слику добио београдски му-хавиз Али Риза-паша, јер је то изазвало велику сензацију и разговоре који су доприносили давању прилога и поклоне. Сами продати лозови и плаћене улазнице на балу донеле су одбору чист при-ход од 1667 дуката, 30 гроша и 30 пара. То је био добар предзнак за срећан по-четак.

Зидању болничке зграде приступило се 30. јуна 1865. када је положен камен темељац „у присуству Његове Светло-сти, министра, државних саветника, општинара и више других грађана“, како је забележила ондашња дневна хроника. Истакнути лекар тога времена др Јован Велента, Чех у нашој служби, први је описао изглед и особине те по плану сазидане болничке зграде. Уско-ро по отварању болнице он пише: »Зграда носи натпис „Болница вароши и округа Београда“. Цела зграда има 4 одељења: 2 горе и 2 доле, а свако се састоји из 2 велике и 2 мале собе. Ве-лике фуруне заузимају толики простор да праве не малу незгуду. Фуруна обу-хвата скоро 2 четвороугла хвата. Намештај и постеље тешко је наместити. У подземном кату су кујне за готов-љење и прање, али су положене нез-годно, јер се задах из њих осећа и у горњем кату. Проходи (нужници) у самој су средини до басемака, немају вентилације, и зато се осећа јак задах«.

Болничка зграда завршена је месеца маја 1868. године када је прорадила.

Београдска болница је зидана у стилу и у време када је и велики трго-вац и бродовласник на Дунаву и Сави, капетан Миша Анастасијевић, зидао своје „зданије“ које је касније покло-нио „свом отечеству“, и у које се усе-лила Велика школа. И поред набројаних архитектонских и хигијенских недоста-така које је имала, та болничка зграда била је дуго година наша највећа и најбоља болница. Она је послужила добро не само болесницима него и мно-гим генерацијама младих почетника ле-кара да би их преко обавезног стажа и пре државног испита упознала са искуством наших старијих практичних лекара. Међу најистакнутијим таквим лекарима су били: др Лаза Лазаревић (1851—1890), интерниста-клиничар и књижевник; др Светозар Атанасијевић (1850—1906), интерниста, фтизиолог и бактериолог; др Демостен Николајевић (1864—1946), интерниста; професор др Војислав Суботић (1859—1923), хирург-клиничар; др Едуард Михел (1864—1915), просектор и судски лекар; др Је-врем Жујевић (1860—1944), дерматове-неролог; др Јован Јовановић (1870—1923), гинеколог и акушер; академик професор др Ђорђе Нешић (1873—1959), окулиста.

По санитетском закону од 1881. го-дине првобитно општинска и окружна, београдска болница претворена је у Општу државну болницу.¹³ У тој својој широј функцији и са увећаним станов-ништвом Београда, које је крајем про-шлог века износило 59.115 душа, она је постајала све тескобнија и захтевала принове и проширења. Општински одбор је то почео увиђати још 1895. године па је донео те године одлуку да се установи болнички фонд. У истој од-луци је стајало: „Потребно је устано-вити болнички фонд како би се могла подићи и правилно одржавати једна општа болница за општину вароши Београда а да њено одржавање не пада јако на терет општинског буџета; да би се убудуће могао осигурати сталан рад око подизања једне болнице за дифте-рију и да би се доцније могла подићи

болница за заразне болести, као и да би се могла подићи стална колерична болница“.

Остварење изнете одлуке је затајило. Оно је стављено на дневни ред и почело се изводити тек почетком нашег века када су на Западном Врачару почели ницати један за другим нови и плански подигнути павиљони који су растерећивали стару болничку зграду.¹⁴ Прво је подигнута 1902. године Женска болница као гинеколошко-акушерско одељење Опште државне болнице; 1907. године подигнуто је 5 павиљона Хируршког одељења, 1 павиљон за дечије заразне болести и 1 павиљон за судску медицину; 1914. године завршен је павиљон београдске општине за грудне болести, који је срушен у првом свет-

ском рату на чијем је месту после рата подигнута зграда за хистологију и физиологију. По завршетку рата и по оснивању Медицинског факултета у Београду 1920. године, на том простору Западног Врачара започето је грађење низа великих и монументалних зграда за потребе клиника и института Факултета као и Централног хигијенског завода и Болнице за инфективне болести а касније и зграде за основани Ветеринарски факултет. После другог светског рата та грађевинска делатност је настављена с јачим еланом, те је сада некадашња ледина Западног Врачара факултетско насеље, украс града и сведок нашег напретка у медицинској култури.

Сл. 12 — Прва грађанска болница у Београду. Данас очна клиника у Улици Ђорђа Вашингтона.

НАПОМЕНЕ

¹ Тих. Р. Ђорђевић, *Медицинске прилике у Србији за време прве владе кнеза Милоша Обреновића*, Београд, 1938.

² Пуковник др Влад. Станојевић, *Историја српског војног санитета — Наше ратно санитетско искуство 1912—1918*, Београд, 1925.

³ Исто.

⁴ dr Emerich Lindenmaur, *Serbien, dessen Entwicklung und Fortschritt im Sanität — Wessen*, Temesvár, 1876.

⁵ Потпуковник др Влад. Станојевић, *нав. дело*.

⁶ др Владан Ђорђевић, *Историја српског војног санитета*, књига I, Београд, 1879.

⁷ Исто.

⁸ Тих. Р. Ђорђевић, *нав. дело*.

⁹ Исто.

¹⁰ др Владан Ђорђевић, *нав. дело*.

¹¹ др Војислав Михајловић, *Из историје санитета у обновљеној Србији 1804—1860*, Београд, 1951.

¹² dr Emerich Lindenmaur, *нав. дело*.

¹³ dr Risto Jeremić, *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama do kraja 19 veka*, Zagreb, 1935.

¹⁴ Пуковник др Михајло Марковић, *Моје успомене*, Београд, 1906.

LES PLUS ANCIENS DES HOPITAUX DE BELGRADE

V. STANOJEVIC

Le développement culturel de l'état Serbe semi-indépendant était lent. Freiné non seulement par une économie arriérée et par le manque de culture générale mais aussi par une situation pleine d'équivoque entre l'administration autonome serbe de fraîche date et le gouvernement turc. Le «hatiché-ri» (charte) de 1830 a mis fin à cette situation en précisant par un de ses articles: «Les Serbes auront le pouvoir d'instaurer dans leur pays des imprimeries de livres, des hôpitaux pour leurs malades et des écoles en vue de l'éducation de leurs enfants».

La formation des premières unités de l'armée et leur développement a mis au premier plan le besoin d'ouvrir des hôpitaux militaires, donc ceux-ci ont précédé les hôpitaux civils. Le premier hôpital militaire, improvisé, de Belgrade est mentionné dans des documents de 1837 sous le nom de «l'hôpital des soldats à Savamala». Le bâtiment de l'hôpital étant inadéquat, les malades ont bientôt été transférés dans une aile de la caserne d'infanterie à Palilula. L'apparition de la fièvre typhoïde parmi les soldats a provoqué un nouveau déménagement dans le bâtiment nouvellement construit du Tribunal de la Ville à Zeleni Venac, mais dès cette même année ils ont retourné a la ca-

serne en occupant cette fois-ci tout le bâtiment.

Avec le temps les inconvénients du bâtiment de la caserne ont apparu et en 1846 fut entreprise la construction du bâtiment de l'hôpital selon des plans dans «le faubourg de Vračar», à l'endroit où fut bâti en 1905 le 3e lycée de Belgrade, dans la rue Njegoševa près du marché aux fleurs. Le bâtiment a été achevé en 1849 et les malades de la caserne de Palilula y ont été aussotôt transportés. Quoique neuf et construit d'après des plans, ce premier hôpital militaire avait de nombreux défauts aussi bien du point de vue de l'architecture que du point de vue de l'hygiène. Le chef des Services de Santé de l'Armée à l'époque, le docteur Karlo Beloni et le jeune médecin militaire Vladan Djordjević ont laissé de nombreuses notes à ce sujet. Avec les années ces défauts devenaient de plus en plus graves et enfin des fissures apparurent aux murs. Il fut donc évacué en 1864 et les malades transférés de nouveau dans une aile de la caserne.

Après des réparations sérieuses et la reconstruction du bâtiment, les malades y ont retournés. Au cours des premières années il satisfaisait aux besions. Mais plus tard, avec le développement de la garnison de

Belgrade et l'emmenagement, dans une aile, des prisonniers politiques, et à l'étage inférieur des bureaux d'administration, tandis qu'une partie de l'étage supérieur a été cédée à l'appartement du chef de l'hôpital, en plus de ses autres défauts le bâtiment s'est révélé insuffisant. La construction d'une baraque dans la cour de l'hôpital fut un palliatif provisoire qui se révéla insuffisant aussi peu de temps après. Nommé dans cet hôpital notre premier chirurgien militaire le docteur Roman Sondermayer a noté dans son journal dès son entrée en fonction en 1889: »l'hôpital et la situation dans l'hôpital tels que je les ai trouvés m'ont laissé une impression effroyable«. Tout en étant toujours plus inadéquat à sa destination cet hôpital a servi jusqu'en 1909, année où il été démoli à la suite de l'ouverture du nouveau et spacieux hôpital militaire à Zapadni Vračar, construit d'après des plans et selon le système des pavillons dans un espace libre.

La construction de l'hôpital civil était aussi lente que dans les chefs-lieu. Le premier pas a été fait en 1837 avec la création du »fonds hospitalier et scolaire« crée avec des fonds d'Etat et des cadeaux des particuliers dans le but d'être la source des revenus des écoles et des hôpitaux. En 1865 ce fond a été développé par un décret disant qu'en plus d'impôts une taxe pour hôpitaux sera prélevée, à savoir 1 dinar 60 paras par habitant et que chaque département doit former »son fonds hospitalier départemental«. Ce fonds a encore gagné en importance en 1879 avec une nouvelle taxe et avec fusion de tous les fonds départementaux en un seul — »Le fond National de Santé« servant à l'entretien des hôpitaux.

La question de la construction d'un hôpital civil à Belgrade a été soulevée des 1851. Mais, sans suite. Elle a été remise à l'ordre du jour en 1861, époque où le prince Michel a fait cadeau du terrain pour l'hôpital et le grand bienfaiteur national Kolarac y a ajouté sa donation. Cette question s'est imposée avec plus d'acuité en 1865, année du grand bal avec loterie dans la salle du Casino de la ville. Le résultat en était non seulement une somme d'argent considérable, mais aussi la décision sur le commencement des travaux. Commencé en juin 1865 le bâtiment a été terminé en mai 1868,

année où fut ouvert »L'hôpital de la ville et du département de Belgrade«.

Malgré certains défauts architectoniques et hygiéniques, remarqués dès son inauguration par le docteur Jovan Valenta, cet hôpital a été durant des années le plus grand et le meilleur de nos hôpitaux civils. Il a bien servi non seulement aux malades, mais aussi à de nombreuses générations de jeunes médecins débutants en leur faisant connaître, au cours du stage obligatoire précédant l'examen d'Etat, l'expérience des chefs des services à l'hôpital et de bons praticiens. Par la loi sur les Services de Santé de 1881, précédemment hôpital communal et départemental, cet hôpital a été transformé en Hôpital Général d'Etat. Avec cette fonction élargie, avec la croissance de la population de Belgrade, il devenait de plus en plus petit et exigeait des renouvellements et des extensions. Le Conseil Communal s'en est rendu compte et en 1895 il a décidé la création d'un fond de l'hôpital dans le but de construire de nouveaux services à Zapadni Vračar afin de décharger le vieil immeuble. Le premier de ces services, celui de Gynécologie — Obstétrique, a été élevé en 1902 le service de Chirurgie avec 4 pavillons, 1 pavillon des maladies infantiles contagieuses et 1 pavillon de la médecine législative ont été construits en 1907, le pavillon à deux étages destiné aux services des maladies pulmonaires a été construit en 1914. Dès la fondation de la Faculté de Médecine, en 1930 sur ce même terrain toute une suite d'immeubles importants a été élevée pour les besoins des cliniques et des instituts de la Faculté, de l'Institut Central d'Hygiène, de l'Hôpital des maladies infectieuses, de la Faculté Vétérinaire. Cette activité a été poursuivie également après la seconde guerre mondiale.

Illustrations dans le texte:

- Fig. 1 — Le projet du plus ancien des hôpitaux construit selon des plan, hôpital militaire à Belgrade qui était à l'endroit d'actuel lycée dans la rue Niehocheva.
- Fig. 2 — Le Dr. Vladan Đorđević, fondateur de la Croix rouge serbe.
- Fig. 3 — Projet de réadaptation et d'élargissement du plus ancien hôpital de Belgrade — l'hôpital militaire.
- Fig. 4 — Colonel — médecin le dr. Dimitrije Gerasić.

- Fig. 5 — Colonel, docteur Svetozar Arsenijević.
 Fig. 6 — Projet de l'élargissement de l'enceinte du plus ancien hôpital de Belgrade.
 Fig. 7 — L'intérieur d'une chambrée des blessés de l'hôpital des réservistes, guerre de 1876.
 Fig. 8 — La voiture-ambulance du type serbe datant de la guerre de 1876.
 Fig. 9 — Voiture-ambulance du type anglais, guerre 1876.

- Fig. 10 — Baraque sur une péniche (bateau-ambulance) — guerre de 1876.
 Fig. 11 — L'intérieur de la baraque sur péniche (bateau-ambulance) — guerre de 1876.
 Fig. 12. — Premier hôpital civil à Belgrade (aujourd' hui Clinique d'occulistique, rue George Washington).
 Fig. 13 — Les blessés au poste d'ambulance derrière le front à Kaonik.

Сл. 13 — Рањеници на превијалишту иза фронта на Каонику 1876. Музеј српског лекарског друштва.

